

УДК 37.017 (09)

ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ В ЗМІСТІ УКРАЇНСЬКИХ БУКВАРІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Фізеші О.Й.

У статті розглядаються виховні парадигми букварів Б.Грінченка, Т.Лубенця, С.Русової, якими послуговувалися в українськомовних школах початку ХХ століття.

Ключові слова: буквар, виховання, виховні напрями.

Постановка проблеми. Виховання – цілеспрямоване управління процесу розвитку особистості – є частиною процесу соціалізації, що знаходиться під певним соціальним і педагогічним контролем і відбувається через освіту і організацію життєдіяльності вихованців. У цій надзвичайно складній і довготривалій справі використовується чимало різних засобів впливу на формування особистості. Одним із таких засобів є навчальна книга, або підручник. А звідси випливає, що важливим завданням сьогодення є вдосконалення змісту підручників, приведення його у відповідність до мети і завдання виховання, визначених сучасними нормативними документами. За визначенням сучасних дидактів підручник одночасно є і носієм змісту освіти, і засобом навчання і виховання, тому вибір підручника є дуже важливим і відповідальним моментом. У зв'язку з цим важливого значення набуває вивчення, аналіз, узагальнення і творче використання досвіду українських педагогів початку ХХ століття – Б.Грінченка, Т.Лубенця, С.Русової, творча спадщина яких, і як авторів оригінальних виховних концепцій, так і укладачів підручників для молодших школярів, увійшла до золотого фонду української педагогічної науки. Звернення до першоджерел, які відображають надбання й традиції національної системи виховання в минулому, допоможе осмислити сучасне, віднайти провідні напрями подальшого розвитку української педагогіки.

Педагогічні дослідження проблеми. Аналіз науково-методичної та спеціальної літератури дозволяє констатувати, що на сучасному етапі значна увага приділяється узгодженню змісту навчання з новими вимогами сучасної виховної системи (О.Вишневецький, П.Ігнатенко, Н. Косарева, Н.Лавриченко, В.Поплужний, В.Скуратівський, М.Стельмахович, О.В.Сухомлинська). Оскільки одним із засобів реалізації змісту виховання є шкільний підручник, то доцільно зазначити, що ряд досліджень дидактів та методистів безпосередньо стосуються проблем шкільного підручника (Ю.Бабанський, О.Бандура, В.Безпалько, В.Бейлінсон, Є.Пасічник, А.Полякова, О.Савченко, М.Скаткін В.Цетлін, Д.Чередниченко). Важливими є також дослідження укладачів сучасних букварів М.Вашуленка, В.Колісниченко, Д.Луцика, К.Прищепи, М.Проць, А.Савшак, Н.Скрипченко, та ін.

Мета статті – розглянути та проаналізувати виховні парадигми, які знайшли відображення у змісті українських букварів початку ХХ століття, Б.Грінченка, Т.Лубенця, С.Русової.

Викладення основного матеріалу. Б.Грінченко відомий письменник, мовознавець, педагог, культурно-освітній та громадський діяч кінця ХІХ початку ХХ століття. Із зазначених напрямів його діяльності особливе місце займає створення першого підручника в житті кожної людини – букваря – “Українська граматка до науки читання й писання” (1907). Про історію його написання він згадує: “Склав я цю граматку ще року 1888, будши на селі вчителем. Тоді невільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям

чи дорослим, через те я сам написав усю граматку друківаними літерами та й учив по ній читання й писання свою дитину (дочку Настю – О.Ф.) і чужих дітей, щоб рідною мовою озвалась до їх наука” [3, с.61]. Відомо, що Б.Грінченко з дружиною навіть розмножив цей буквар у рукописі для учнів, яких навчав. Друком цей буквар з'явився тільки 1907 року в Києві, коли після революційних подій 1905 року дещо послабилися утиски українського слова. У 1917 році буквар було перевидано вдруге без жодних змін, і в період УНР та на початку 20-х років він широко використовувався в школах України [5, с.238].

Аналізований нами буквар [2] складається з чотирьох частин: 1) власне букварної частини (с.1-36), 2) хрестоматії текстів для читання під назвою “Читання після азбуки” (с.37-54), 3) пропису (с.55-60), 4) післямови автора під назвою “До вчителів” (с.61-64).

Перша частина складається з 29 уроків. Кожен урок присвячений вивченню певної літери. Порядок вивчення букв прохрестоматійної складнішої вимови і написання букви. Нова буква не обов'язково повинна стояти на початку назви малюнка. Потім дається перелік слів, але без поділу їх на склади, що відрізняє даний підручник від інших йому подібних. Для читання наводяться речення, що не складають зв'язного тексту. Але від уроку 10 даються зв'язні тексти для читання, обсяг яких поступово збільшується. Б.Грінченко виступив як новатор в плані введення граматичних вправ у процесі вивчення грамоти.

Хрестоматійна частина букваря містить різноманітні тексти для читання – байки, оповідання, вірші, приказки, загадки, дотепи. Деякі тексти написав сам Б.Грінченко, частина текстів узяті з фольклору, а частина – зі спадщини українських письменників Т.Шевченка, Л.Глібова, Є.Гребінки, П.Куліша.

Пропис включає написані каліграфічно різні елементи літер, самі літери, окремі слова. Тут представлені і великі, і малі літери.

В останній частині букваря, названій “До вчителів”, Б.Грінченко розповів про історію створення підручника, описав методику навчання грамоти за букварем, пояснив зміст і будову уроків, охарактеризував прописи підручника.

Аналізуючи зміст букваря стосовно виховного впливу на особистість молодшого школяра, можна зробити такий висновок, що Б.Грінченко велику увагу приділяє національному вихованню, вихованню любові і поваги до народу, його мови: Україна наша мати (с.27), У рідному краї краще, ніж на чужині (с.27), Наша дума, наша пісня не вмре, не загине (с.30), Наша мила Україна – то наш рідний край. Українська мова – наша рідна мова (с.36).

Серед моральних якостей особистості автор виділяє любов до ближнього та дружельюбність (“Батькова наука” (с.26), “Мама” (с.41), “Як діти ходили по ягоди” (с.47), “Дві дівчинки” (с.51); милосердя (“Пісня сироти” (с.42), “Діти на Великдень” (с.49)); працелюбність (“Свято” (с.43), “Дід і хлопці” (с.43), “Учений син” (с.44)); вихованню шанобливого ставлення до природи слугують численні тексти прозового та віршованого характеру (“Стрілець” (с.32), “Кінь та наймит” (с.37), “Старий собака” (с.49), “Собака на пожежі” (с.51)). Вихованню цих та інших якостей сприяють і прислів'я: Матері ні купити, ні заслужити (с.14), Боже, поможи, а сам не лежи (с.17), Хитрощами довго не проживеш (с.21), Будь пан своєму

слову (с.28), Як ми робили людям, так і люди нам (с.32), Ворога хлібом та сіллю карай (с.32).

Слід відмітити, що Б.Грінченко один з перших серед своїх сучасників – укладачів букварів вміщує у підручнику портрет славнозвісного Кобзаря – Т.Г.Шевченка та коротенькі біографічні відомості про нього (с.50).

На підставі нашого аналізу букваря Б.Грінченка з погляду визначення виховної парадигми можна доповнити вже наявну в літературі оцінку цього підручника: “Українська граматка до науки читання й писання” Б.Грінченка “була досить цінним внеском” не тільки “для розвитку методики навчання грамоти українською мовою” [2,62], але й важливим засобом виховання високоморальної особистості.

Особливу увагу привертає педагогічна спадщина видатного педагога та освітнього діяча Т.Г.Лубенця (1855-1936), який виступав поборником обов’язкової початкової освіти, впровадження викладання у школах рідною мовою. “Народ, який має кращі школи, – говорив він, – це перший народ; коли він не перший сьогодні, буде першим завтра” [Цит. за: 1, с.14-15]. Всю свою педагогічну діяльність він спрямував на доведення важливості та необхідності одержання початкової освіти рідною материнською мовою. У своїх педагогічних працях, таких як “Педагогічні бесіди” (1903), “О наглядном преподавании” (1911), “Сочинения по картинкам” (1916), Т.Г.Лубенець багато уваги приділяє розв’язанню проблеми навчання грамоти. Але особливо цінність пошуку шляхів удосконалення процесу оволодіння молодшими школярами грамотою полягала в тому, що педагог не обмежувався розробленням методичних вказівок і настанов у своїх наукових статтях, а відповідно до висловлених методичних рекомендацій писав підручники з навчання грамоти – букварі. Тільки до 1917р. вийшло 18 видань його “Русского букваря”, 4 видання “Граматики” (буквар українською мовою навчання), кілька разів перевидавалася книга з методичними вказівками до його букваря.

З метою покращення народної освіти та впровадження рідної мови в процес навчання молодших школярів, він під псевдонімом Норець укладає український буквар “Грамматка”, яка побачила світ в 1906 році. У поясненні для вчителів у букварі Т.Г.Лубенець зазначає: “Спостереження підтверджують, що розвиток у дітей інтересу, уваги і пам’яті – цих основних психічних функцій, без яких навчання неможливе, перебувають у повній залежності від рідної мови дітей, сприйнятою ними разом з молоком матері. Не дарма, – зазначає він, – народ наш говорить: “Материнське слово – святе слово” і “Рідне слово – не вітер”, але ґрунт для науки” [4,44].

Цей буквар Т.Лубенець уклав ще 1883 року, але “міністерство освіти заборонило користуватися в школах “Грамматкою”. Мотивом для цього було те, що навчання грамоти українською мовою не входило в курс початкового навчання” [3, 106].

Розглядуваний нами підручник із вивчення грамоти складається з чотирьох частин: 1) букварної (с.4-24), 2) післябукварної під заголовком “Читання після азбуки” (с.25-41), 3) прописи (с.42-43), 4) післямови під назвою “Объяснение для учащихся” (с.44-46).

На розвороті букваря – малюнок із зображенням Ісуса Христа з маленькими діточками, яких привели до нього на благословення батьки; під ним цитата з Євангелія, а також уривок з вірша Т.Г.Шевченка “Христос і діти”. Як бачимо, автор вже з самого початку орієнтує школярів на дотримання загальноприйнятих норм людської моралі та християнства як неодмінної риси українського народу.

Далі навчальний матеріал з грамоти розподілений на 22 уроки. Діти поступово знайомляться з буквами та звуками, одночасно на уроках письма вчать писати ці літери. Такий метод навчання грамоти, на думку Т.Лубенця, є найбільш зручним, бо “в значній мірі на перших порах полегшує для учителів викладання, а для учнів – засвоєння друкованого та писаного алфавітів” [4, с.46]. До кожного уроку подається малюнок або фотографія предмету, в назві якого є виучуваний звук, оскільки принципу наочності та принципу послідовності та наступності у початковій Т.Г.Лубенець надавав дуже великого значення.

На початку післябукварного періоду автор подає короткі

відомості про чергування голосних і приголосних звуків, про склади, з метою увести в активний склад лексики учнів слова “звук”, “буква”, “голосний”, “приголосний”, “склад”, “слово”. А далі, у розділах “Дитячі пісні”, “Дитячі іграшки”, “Дитячі танці”, “Дитячі казки”, “Вірші”, “Побажання на новий рік”, “Мудрі приказки”, “Прислів’я”, “Байки”, “Казки”, “Наука”, він використав безцінні перли народної творчості для дітей: дитячі пісні, ігри, танці, казки, вірші, щедрівки, приказки та прислів’я, байки. Такий добір змісту “Граматики” визначається передусім переконанням її автора, що навчальний матеріал букваря потрібно “взяти переважно з народних творів, зрозумілих для дітей і які не потребують особливих пояснень, причому матеріал для читання розподілений у строгой послідовності від легкого до важкого, від зрозумілого до незрозумілого. На першому ступені навчання поміщені такі статейки та вірші, які за змістом відрізняються життєвістю та цікавістю, а по величині – короткістю. Практика показує, що, якщо в статтях для читання повторюються слова та фрази, то успіх навчання швидкому і виразному читанню прискорюється. Тому в “Грамматці” вміщено в достатній кількості таких “статеек” та віршів, в яких названі повтори зустрічаються в різних видах, не порушуючи краси і форми твору” [4, с.44].

Закінчується післябукварна частина “Граматики” Т.Г.Лубенця віршами із “Заповіту” Т.Г.Шевченка, головна ідея яких полягає у вихованні в учнів любові і поваги до рідного слова, до рідного дому, народу.

Попри важливість навчити дітей грамоті рідної мови, Т.Г.Лубенець не забував про виховний вплив букваря на особистість вихованців. Зокрема, він зазначає: “Ніколи дитина не буває така сприйнятлива, як у момент вивчення азбуки. У цей час у душі дітей закладаються ті основи, які надовго, якщо не назавжди, визначають розвиток дитини як у розумовому, так і в моральному аспекті” [Цит. за: 1, с.70-71].

Отже, автор букваря через зміст початкового матеріалу прагне реалізувати різні напрямки виховання. Як видно з вищесказаного, одним із таких напрямків є громадянське виховання першокласників, що включає виховання до рідного слова, поваги до оточуючих людей, вміння жити серед них. Наприклад, у прислів’ї Добре братство – краще багатства (с.21). Хоча, як не дивно, у букварі не вживаються слова “Україна”, “українець”, “український” або подібні. Проте у змісті підручника знаходимо уривок з пісні про національні народні символи тополію і калину (с.20), а на сторінці 21 намальований старець з бандурою в руках.

Через увесь зміст букваря проходить ідея виховання християнської моралі. Це, зокрема, і картинка до першого уроку та уривок з Євангелія (с.3), і речення для читання на с.21, наприклад: От серця до Бога навпростець дорога; Дай Боже, щоб Господь родив пшеницю й всяку пашеницю, Щоб діждали жати й споживати ї людям честь воздавати.

І в букварі Т.Г.Лубенця, як і в багатьох букварях означеного періоду звучить тема сирітства. Це, насамперед, тексти “Діти” та “Сиротина” на с.35, що виховує у дітей такі риси, як чуйність, милосердя, любов до ближнього.

Багато уваги в своїй “Грамматці” Т.Г.Лубенець приділяє моральному вихованню школярів. На це вказує велика кількість творів, спрямованих на виховання таких рис та якостей особистості, як:

- прагнення до навчання, розуму: “Як будеш письменний – шануй і не одступай од письма, бо ти од його одступиш на п’ядень, а воно од тебе на сажень” (с.27), а також вірш “Школяр” (с.40): “Без розуму хліба не добудеш, і голодним ціле життя будеш”, прислів’я: Не вчися розуму до старости, а – до смерти (с.33);
- працелюбність: у прислів’ях, приказках Хто рано встає, тому й бог дає (с.33), оповіданнях “Тит” (с.34), “Хто робить, той мовчить” (с.36), “Даремна журба” (с.36);
- чесність та порядність: у приказках Чуже переступи, та не займи. Хто ламає слово, той віру ламає (с.33), у прислів’ях “Вовча вдача” (с.34), “Собака на сні” (с.35).

У таких творах, як “Ліхтар” (с.35), “Муха” (с.37), “Метелик і гусениця” (с.37), “Бджола і віл” (с.37), “Колоски” (с.38), “Лисиця” (с.39) висміюються такі негативні риси характеру, як чванливість, пихатість, хвалькуватість.

Цікавою, на нашу думку, є приказка "Яким не бути" (с.33): Не будь ні гіркий, ні солодкий: Будеш гіркий – прокленуть, А солодкий – проглинуть.

Отже, як видно, "ГраMATка" Т.Г.Лубенця є не тільки видатним і прогресивним явищем з погляду методики викладання, але й з погляду виховного змісту навчального матеріалу, передусім – текстів для читання, виховна спрямованість яких полягає у вихованні любові до рідного слова, до народу, до народних традицій; у вихованні в душі християнських моральних традицій.

Прогресивним явищем у становленні і розвитку українських букварів, була поява букваря відомого українського педагога початку ХХ століття – Софії Русової. Вона слушно зауважила, що "завше вихідною точкою цілого процесу навчання є сама дитина, а кінцевою метою – громадянство, себто підготовка з учня діяльного громадянина"[6, с.213] і відповідно до цього твердження вона упорядковує свій "Український буквар"(1906).

У передмові авторка подає короткі відомості з історії видання підручника: "В основу цього Букваря положено давній буквар проф. А.Потебні, котрий склав його в 60-х роках минулого століття задля недільних народних шкіл... Видрукувати буквар Потебні не довелося... Тепер, коли Україна вже має змогу користуватись шкільними підручниками на рідній мові, "Добродійне Товариство", відповідаючи потребі часу, постановило уложити буквар на підставі того матеріалу, який дуже добре упорядкував в своїй підручнику Потебня, як один з найкращих українських філологів" [7, с.2].

Визначаючи теоретичні та методичні засади вивчення рідної мови, С.Русова писала: "В навчанні мови дуже важливого значення має один з перших моментів, себто момент навчання грамоти; від нього часто залежить усе майбутнє відношення дитини до навчання" [6, с.151]. Вона звертала увагу на те, що при навчанні грамоти необхідно звернути увагу на психологічні особливості молодших школярів, на методи навчання грамоти, зокрема С.Русова перевагу надавала не звуковому методу навчання грамоти, а методу цілих слів, бо "перші слова, якими дитина починає своє навчання грамоти мусять безпосередньо виникати з інтересів моменту" [6, с.151], тобто безпосередньо з близького та знайомого оточення дітей. З огляду на своє бачення процесу навчання та оволодіння маленькими школярами грамотою рідної мови Софія Русова доопрацювала рукопис, розширила матеріал для читання, проілюструвала текст малюнками.

Структура букваря така, що букварний період розміщений на сторінках 3-29, потім поданий український алфавіт – друкований та рукописний (с.30), післябукварний період під назвою "Читанка" займає відносно невелику частину (с.31-36).

Букварна частина складається з 24 уроків, на яких вивчаються букви, подаються слова для читання без поділу на склади, речення. До кожного уроку подані малюнки предметів з близького для дітей оточення. Починаючи з уроку 12 С.Русова пропонує маленьким читачам прислів'я, які несуть в собі велике виховне навантаження. Зокрема, у розглядуваному нами букварі автор приділяє увагу вихованню теплих почуттів до рідного краю: Мій

рідний край – уся Україна(с.14), Дома і стіни веселі (с.15).

У букварі знаходимо багато прислів'їв, які сприяють вихованню найкращих моральних якостей. Це, зокрема, такі:

- про повагу до батьків: Куля мине, а материне слово не мине (с.16), Материнська молитва зо дна моря виймає (с.16), оповідання "Мати" (с.19);
- про важливість праці у житті людини: Хто робить, той ма (с.20), Не взявши сокиру, хати не зробиш (с.24) та ін., оповідання "Лінійний" (с.17), "Два плуги" (с.21);
- про необхідність виховувати такі позитивні риси: У кого розум, у того й доля (с.19), З брехні люди не мруть, та удруге їм віри не ймуть (с.20), Хліб-сіль їж, а правду ріж (с.22), Лучче своє латане, ніж чуже хапане (с.26), Велика хмара, та малий дощ (с.29) та багато інших.

Щоб показати учням силу громади та необхідність узгоджувати свої власні бажання з громадськими, педагог використала такі прислів'я: Роби добре всюди, і улюблять тебе всюди (с.19), Живи в згоді з людьми (с.21), Громада великий чоловік (с.25). Окрім прислів'їв у букварі використані також численні загадки, скоромовки.

У читанковій частині видрукувані вірші Т.Шевченка "Ранок" (Світає, край неба палає), "Вечір" (Садок вишневий коло хати) та "Сирота" (На Великдень, на солоні), народні пісні "Гей бики" та "Косарі".

В кінці букваря видрукований вірш С.Воробкевича "Рідна мова", який закликає маленького школяра любити, берегти, поважати свою рідну українську мову, бо

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має!

[7, с.36]

Зробивши аналіз виховного змісту букваря, ми дійшли висновку, що в ньому С.Русова репрезентувала свою виховну концепцію, яка полягає у єдності громадянського виховання та морального виховання в душі християнського вчення про добро і зло.

Висновок та перспективи подальших розвідок. Автори популярних на початку ХХ століття букварів – Б.Грінченко, Т.Лубенець, С.Русова – виступили поборниками поширення початкової освіти на рідній, материнській мові, яка є близькою та зрозумілою для молодшого школяра; доступною для засвоєння грамоти, формуванні вміння та навичок читання та письма. Свої теоретичні зауваги вони репрезентували шляхом їх практичного втілення через створення букварів українською мовою. Важливість методичного апарату доповнюється цікавим змістом букварів, який окрім освітніх та розвиваючих завдань, є важливим засобом виховання особистості молодшого школяра, формування його моральної, національної, громадянської, духовної, трудової культури.

Вважаємо, що перспективними напрямками подальшого дослідження є аналіз та визначення принципів підбору змісту букварів, який був би спрямований як і на оволодіння грамотою рідної мови, так і на виховання всебічно й гармонійно розвиненої особистості.

Література

1. Волошина В.Я. Педагогічна й освітня діяльність Т.Г.Лубенця / В.Я.Волошина. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – 128 с.
2. Грінченко Б. Українська граMATика до науки читання й писання / Борис Грінченко. – Київ, 1907. – 64 с.
3. Горбунцова Т.Ю. Педагогічна діяльність Т.Г.Лубенця / Т.Ю.Горбунцова // Педагогіка: Республ. наук.-метод. зб. / Відп. ред. В.І.Помагайба–К.:Рад. школа, 1967.–Вип.5 – 176 с. – С.104-113.
4. Норець. ГраMATка (Український буквар). – Київ: Видання Е.Череповського, 1906. – 46 с.
5. Погрібний А.Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / Анатолій Григорович Погрібний. – К.: Дніпро, 1988. – 267 с.
6. Русова С. Дидактика / Софія Русова. – Прага, 1925. – 191 с.
7. Русова С. Український буквар (По підручнику А.Потебні) / Софія Русова. – С.-Петербург: Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг, 1906. – 36 с.

Физеши О.Й.

Воспитательные традиции содержания украинских букварей начала XX века

В статье рассматриваются воспитательные парадигмы букварей Б.Гринченко, Т.Лубенца, С.Русовой, которыми пользовались в украиноязычных школах начала XX века.

Ключевые слова: букварь, воспитание, направления воспитания.

Educative traditions of ABC-books content of the first half of the 20th century

The author of the article has considered the ABC-books educative contents of the first half of the twentieth century in the Ukrainian schools. Main principles and directions of education of ABC-books by B.Grinchenko, T.Lubenetc, S.Rusova have been defined.

Key words: ABC-book, education, education contents of the textbook.